

ГРАЖДАНСКО УЧАСТИЕ И КУЛТУРНИ ПОЛИТИКИ

Райна Гаврилова

Резюме

Предложеният текст тръгва от тезата, че в съвременната ситуация представителната демокрация се разширява и предефинира в посока на засилване на демокрацията на участието. Оглеждат се накратко методологическите аспекти и практическия опит на това разширение в областта на публичните политики и по-специално на културната политика. Прегледът на опита на България в правенето на културна политика от последните двадесет години служи като база за извеждането на няколко тези, а именно: нормативната среда и публичната риторика на държавните институции са достатъчно позволяващи за развитието на истинско гражданско участие в обществените политики; „гражданско участие“ не означава участие на всички във всичко, а право и възможности за участие на всички граждани; различните форми на гражданско участие – на индивиди, на неформални общности/движения и на организации - са еднакво важни и следва да бъдат приемани за равнопоставени в изработването на публични политики, за да се балансира доминирането на мнозинствата в представителната демокрация.

CITIZEN PARTICIPATION AND CULTURAL POLICIES

Rayna Gavrilova

Abstract

The proposed text starts by laying out the thesis that representative democracy has been expanding and evolving in the last few decades toward a more participatory kind. The author examines briefly the methodological and practical aspects of this expansion in the public policy domain and more specifically in the field of cultural policy. The overview of Bulgaria's experience in cultural policies-making during the last twenty years offers a base for a number of affirmations, and namely: the normative framework and the public discourse of the state institutions in Bulgaria are enabling enough to make possible a genuine citizen participation in public policy-making; citizens participation does not mean participation of all in everything but a right and possibilities for all citizens to participate; the different forms of participation – of individuals, of communities/ movements and of organizations – are equally important and should be treated as equals in the process of policy formation, to balance the majority rule of the representative democracy.

Демокрацията на участието е централна тема на политическата теория и на обществените дебати от края на Първата световна война насам. Често дефинирана като опозиция на демокрацията на представителството, в съвременните политически платформи и граждански искания тя почти еднозначно се приема за съставна част на съвременната демокрация, до степен да бъде фиксирана в нормативни документи от най-висш порядък, като Конституционния (проекто-) договор на Европейския съюз от 2004 (Член I-47). В този смисъл е донякъде парадоксално, че въпреки последователните усилия тя да бъде институционализирана и въпреки все по-силната активност на различни обществени групи, гражданското участие в правенето на политика е нарастващо

проблематично. Настоящият текст е опит да се огледа съвременната практика в една сфера на публичната политика (културната) и в една конкретна социална среда (българската), за да се предложат възможности за затваряне на ножицата между действията на институциите на управление и нарастващото недоверие на гражданите.

За целите на тази статия аз ще се придържам към значението на думата „политика“, което най-често се използва в множествено число (политики), пояснява от определението обществени/публични и превежда английската дума *policy*, за която няма еквивалент в българския език. В съвременната политологична теория, публичните политики се разбират като управление (*governance*), но и като публичната сфера на критически дебати в дадена сфера; като действия на упълномощените да формулират и провеждат публичната политика, но и като постоянното оспорване на тези действия (McGuigan 2004, p. 5). Доколкото темата и тезата на настоящия текст е не управлението, а гражданското участие, т.е. ролята на публичната сфера¹ в културната политика, аз ще започна с кратък обзор на основанията за това разширение на разбирането за публични политики, извършило се през втората половина на 20 и първото десетилетие на 21 век. Като втора част ще представя накратко досегашния опит на развитите демокрации и оценките за успешността му. Третата част ще припомни основните моменти в еволюцията на разбирането как се „прави“ културната политика в България и ще предложи няколко тези за възможното практическо интегриране на публичната сфера в тази област.

От демокрация на представителството към демокрация на участието

Обществената политика традиционно се разбира като съвкупност от принципи, намерения, нормативни документи, решения и действия на публичните власти, които реализират обществения интерес в дадена сфера². Тя се ръководи, теоретично, от декларираните идеология, принципи и приоритети на управляващите политически субекти, подкрепени и упълномощени от избирателите. В представителните демокрации основните субекти на публичната политика са изборните изпълнителни тела (парламенти, общински съвети); избираните или назначаваните от тях изпълнителни органи (министри, кметове) и управляваните от тях администрации. Функциите им, най-общо, могат да бъдат определени като създаване на правила (включително на механизми за контролирането им) и разпределяне на публичните ресурси.

Думата „правила“, разбира се, е употребена в най-широк смисъл и включва формулирането на приоритети, но и на стратегии и механизми за постигането им. Доколкото в тази представа няма място за гражданско участие извън изборите, първият очевиден въпрос е защо е необходимо да се разширява дефиницията чрез добавянето на някакви други взаимодействия с публичната сфера. Общоприетата гледна точка, която споделям е, че по същество това е една от формулировките на големия въпрос на съвременната демокрация: кой има легитимността да управлява и чии интереси представлява. Към момента на писане на този материал, резултатите от изборите са оспорвани остро по улиците на София и Кайро; масови протести срещу корупцията на управляващите се случват в Словения и Филипините, а избирателите в САЩ са разделени на два полярни лагера по всички важни въпроси на обществения дневен ред, които се сблъскват в целия спектър на обществените взаимодействия: в представителните тела, медиите, улицата, изкуствата. Тези трусове на представителната демокрация не са нови: съвременниците помнят сблъсъците на 1960-те години, които дадоха тласък на търсенето на нови форми на участваща демокрация като допълнение, коректив или дори алтернатива на представителната.

¹ Виж, разбира се, Хабермас (1995).

² Добър обзор на различните теории и подходи към публичните политики виж у Sabatier (2007).

Съвременните демокрации – като принцип, а и като доминиращо обществено мнение - са възприели демократичните и честни избори (т.е. всеобщо избирателно право и еднакви условия за всички участници) като несъвършена, но достатъчна гаранция за защита на обществения интерес. Това, обаче, което избирателите интуитивно (или промислено) осъзнаха през втората половина на 20 век е, че изборите, дори и когато са демократични и честни, са несъвършен инструмент за защита на интересите им, както на нивото на големите национални наративи, така и в сферата на секторните политики. Неизбежното разминаване между очакванията на избирателите и водените политики е очевидно за анализаторите поне от 1951 г. насам: според известната теза на Кенет Ароу изборите по дефиниция не са в състояние да произведат подреждане на приоритетите, когато те са повече от два³. Самият принцип за волята на мнозинството е по същество труден за преглъщане парадокс на либерализма с неговата основополагаща вяра в автономността на индивида с неговите права (Sen 1979).

Информационната революция и икономическата еманципация на значителни слоеве от населението от последните две десетилетия превърнаха този методологически парадокс в постоянно политическо напрежение. В старите демокрации, които най-често са и икономически развити страни, дефицитите на представителната демокрация рядко засягат гражданите дотогава, докато има достатъчно ресурси и споделена увереност в съществуването на справедлив правен ред и стабилни институции с предвидими и осветени от времето правила. Опитът за радикална промяна на тези правила, какъвто бе случаят с проекта за Обединена Европа, особено когато конкуренцията за ресурси излиза на преден план, незабавно превърна безвъпросно функциониращата машинария на публичните политики в прицел на остър обществен дебат. Икономическите и социални кризи (като тази от 2008 г.) възродиха съмненията в представителността с нова сила. Въпросът за **легитимността** на политиките и техните субекти – „Кой решава?“ - излезе начело на дневния ред. При предишни кризи (САЩ и Франция след 1960-те години; Испания след Франко и т.н.) политическите елити видяха възможност за възвръщане на легитимността на управлението чрез разширяване на демокрацията на участието⁴, институционализирана под различни форми във всички модерни демокрации. Най-пресният пример от Европа са мащабните инициативи за решаване на противоречията чрез повече механизми за включване на гражданите в процеса на формиране на публични политики. В България (а впрочем и в целия бивш социалистически лагер) изтичането на срока на годност на пост-преходния консенсус след присъединяването към ЕС постави въпроса за това кой и как формира публичните политики с изключителна острота и това съвпадна по време с общоевропейския пик на недоверие към политическата система. Гражданското участие стана новата мантра на публичните администрации на всички нива – волю или неволю.

В областта на културната политика нещата с представителността на представителната демокрация са още по-сложни. Ако формирането на политики в основните сфери на управление е въпрос на базови възгледи и на налични ресурси („твърди“ фактори), то в изработването на културна политика се включват въпросите за идентичността и принадлежността, които са „мек“, но мощен фактор. От една страна, този „мек“ фактор има изключителен мобилизационен потенциал както за отделните индивиди, така и за големи обществени групи. От друга страна, хората притежават множествени и паралелни идентичности, които често не съвпадат с обичайните идеологически и социални конфигурации (не са редки левите интелектуалци, които са яростни защитници на суверенитета на културния потребител, както и пазарни фундаменталисти, които

³ Виж добро резюме за неспециалисти в интервюто с Кенет Ароу (Arrow, 2012).

⁴ „The most consistent result in our cross-national findings, however, is that people who are suspicious of government expect more opportunities to participate“ (Bowler 2007, 351).

смятат, че е дълг на държавата да поддържа губещи културни институции). Едновременно с това, културната политика ангажира най-креативните (и по дефиниция индивидуалистични) представители на обществото, което създава изключителна конкуренция, пазарна и непазарна, както за символни, така и за финансови капитали и значителна чуваемост в публичната сфера.

Обществото реагира непомерно силно на различни реални или привидни кризи в културата („скандали“), но тази реакция почти никога не посяга към джоба, т.е. не изразява готовност да жертва услугите в други сфери заради съществуването на културни форми. Четвърто, много от областите на културната политика са нискоресурсни и неинтересни за пазара, поради което изпадат от икономическото моделиране, а създаването на правила и разпределението на ограничените ресурси нерядко следва извънкултурни мотивации или клиентелистки мрежи. Доколкото аргументирането на културната политика в последните две десетилетия най-често се основава на стратегиите за развитие⁵, въпросите за „остойностяването“ на културата съвсем не са второстепенни, независимо от риториката. Културата е един от секторите, където липсва (а в ред случаи и съзнателно се пренебрегва) пазарната система за ценообразуване като критерий за нуждите и, респективно, посрещането им.

Икономическата логика на тази политика, ако има такава, трябва обаче да бъде поне артикулирана, ако не и защитена. Една възможност е теорията за merit goods (стоките със заслужена стойност) на Ричард Мъсгрейв (Musgrave 1959)⁶, която приема като икономическа даденост, че съществуват стоки (блага), за които малка група от просветени (експерти, политици, старейшини – б.м.Р.Г.) може да налага решения без отчитане на пазарната им стойност и независимо от предпочитанията на индивидуалния и суверенен потребител, който е основната фигура на пазарната теория. Публичните институции са упълномощените куратори на тези блага, които разчитат на експерти/просветени. Тази гледна точка, независимо дали е формулирана като промислена идеология или като популистка риторика, позволява културната политика да се разположи в управленческите модели и в държави, които следват неолиберални или социално-либерални икономически модели (например Великобритания и Франция)⁷. Несекващите и интензивни дебати в тези страни около благата, „просветените“ и водещите идеологии на културната политика придвижват както политическата теория, така и управленческата практика⁸.

За общества като българското, в което културната политика все още следва патерналистичното-етатистко виждане за културата и държавата, облечено в популистка риторика, този дебат изобщо не е и започвал, но аз ще си позволя да го подмина, доколкото той излиза от темата на настоящия текст, като задържа единствено елемента за „просветените“, които са овластени да взимат решения, към който ще се върна накратко по-нататък. Изводът от този кратък преглед на проблемите около културната политика е, че в резултат на споменатите по-горе особености на полето, оформянето на групи, които да бъдат представяни от представителната демокрация, е почти непосилно.

Практиката на утвърдените демокрации

⁵ Тук особено показателна е дискусията и политиките за културните индустрии. Повече по темата виж у Thomas (2005).

⁶ За пространни коментари критики и допълнителни аргументи, виж Ver Eecke (2007).

⁷ Възможностите за примиряване на либералната гледна точка за суверенитета на потребителя и на социалната за приоритет на колективния интерес над индивидуалния с хипотезата за стоките със заслужена стойност са добре огледани от Брахич, Муру и Видал (Brahic et al., 2008, 8-9).

⁸ Интересен преглед на дебата около културната политика във Франция през позициите на Бурдийо и Серто виж у Джеръми Ахърн (Ahearne 2004).

Преди да пристъпя към дискусията на ситуацията в България, би било полезно да огледам накратко конкретната практика на гражданското включване във формирането на публични политики в развитите демокрации. Както отбелязах мимоходом по-горе, необходимостта от допълване, усъвършенстване, а според някои и заместване на представителната демокрация с демокрация на участието придоби широка видимост през 60-те години на 20 в. главно като резултат от социалните и културни сблъсъци от този период, когато значителни и различни групи от граждани поставиха под съмнение демократичността на демократичния процес, т.е. изборите като механизъм за реално представителство и защита на интересите на всички.

Добре улегналото статукво, възпроизвеждано от политическите партии и от старите парични елити, маскирани като меритократични, беше разтърсено от силно и многогласно недоволство и искане за разширяване на кръга на вземащите решения по обществено важни въпроси като социалната политика, планирането на градовете, местните бюджети, управлението и финансирането на висшето образование и, нередко, принципите на културната политика, на местно или национално ниво. Инициативите за разширяване на пряката демокрация, впрочем, дори и в този период не е нова. По време на Прогресивната ера в САЩ (1890-те до 1920-те години) в различните щати са въведени широко едни от основните й инструменти - гражданските законодателни инициативи и референдумите. Това обаче не се оказва достатъчно, за да промени обществените настроения: четиридесет години по-късно, Дейвид Харт констатира в свой обзор на развитията, че „най-спешният въпрос, пред който са изправени Съединените Щати [през 1972 г.! – б.м.Р.Г.] е дали нашите демократични институции, такива каквито са сега, са способни да решават ускоряващите се проблеми, заплашващи бъдещето. Размерът и остротата на кризата на демократичните институции са предмет на значителни дебати, но повечето демократи са съгласни, че реформи са необходими.

Възможните демократични реформи са много, но могат да бъдат групирани в две основни категории: 1) предложения за укрепване на представителната демокрация, и 2) предложения за заместване на представителната демокрация с участващата демокрация“ (Hart 1972, p. 603). В последвалите тридесет години развитите демокрации въвеждат чрез закони или предписания разнообразни мерки за децентрализация и участие: възможност да отзоваване (recall), допитвания, местни и секторни обществено-държавни съвети, възможност за водене на дела в обществен интерес, демонстрации, обществени изслушвания, пилотни проекти, инфраструктура за участие, регламентиране на достъпа до информация, консултации, институции с механизми за участие и др.⁹ В новите демокрации като тези в Латинска Америка недоволството от несправедливостта на демократичната политическа система, установила се след края на хунтите (корупция, клиентелистки мрежи, изключеност на огромни маси от населението) поражда през 1990-те години масови движения, които довеждат до конституционни реформи, включващи различни форми на пряка демокрация (Barczak 2001). Континентът става лаборатория на различни експерименти за участваща политика, например партиципативните бюджети в Бразилия, които се превръщат в световен стандарт (Wampler 2004).

Културата е един от терените където идейната битка за превръщането на политиката „За хората“ в политика „На хората“ е особено интензивна, защото ангажира много мотивирани участници. В цитираната по-горе статия Джереми Ахърн изследва ролята на възгледите, текстовете и практическото участие на изследователи като Пиер

⁹ Поглед към паралелно развиващите се в Европа и САЩ процеси дава Кросби (1986, 170): “Since 1974 a small group has been working at the Center for New Democratic Processes to develop a new form of citizen participation which can overcome some of the above problems [...] Interestingly, a group of German scholars has worked independently over the same time period to create a similar process. Led by Peter C. Dienel at the Institute for Citizen Participation and Planning Procedures at the University of Wuppertal”.

Бурдийо и Мишел дьо Серто в дебатите за промяна на национално-етатистката концепция на Жак Ланг във Франция (Ahearne 2004). Английските дискусии около културата и културната политика, завъртяни около Реймън Уилямс, Стюърт Хол, Тони Бенет и др. и оказват значително въздействие върху формулирането на културната политика на Великобритания, но едновременно са и част от терзанията около демокрацията изобщо (виж McGuigan; Lee et al.; Jancovich)¹⁰.

Дори и във Великобритания тази активност и трите десетилетия опити за преизмисляне на партиципативната политика, изследователи като Гийр Вестхайм смятат, че “основният демократичен проблем е, че големи кръгове от широката публика не са представени в процеса на правене на политика“ (Vestheim 2007, p. 231). Културата нерядко се оказва в центъра на подобни дебати в страни в криза или преход: известният в литературата модел на културна политика в Канада (провинция Квебек, края на 80-те и началото на 90-те години), тръгва от общо съгласие, че основният проблем е всъщност моделът на управление на страната (Saint-Pierre 2004). След края на франкисткия режим в Испания, фокус на натиска за реформи в културната политика в Каталуния е загубата на легитимност на правителството и управляващите партии (Barbieri 2012, p. 27). Сбърканата културна политика като еманация на дисфункциите на демократичния режим се дискутира от изследователите на културната политика в страни като Гърция и Мексико (Zorba 2009; Bordat 2013).

Оценките на ефекта от това движение за участие са смесени. Изследователите идентифицират многобройни добри практики, главно на общинско или областно ниво; успешни кампании за промяна на законодателство; ангажиране на представителите на политическата система с гражданите и т.н. В подробно емпирично изследване на участващото бюджетиране Брайън Уомплър установява, че гражданите имат значителен потенциал за промяна на политическия процес и то не само като избиратели или „надзорници“ (watchdogs), а и като съдържателни играчи (думата, която използва е meaningful) в процеса на **правене** на политики (Wampler 2004, p. 77). Едновременно с това и участници, и изследователи на партиципативната демокрация формулират много въпроси и съмнения: кой участва, кого представлява и трябва ли да представлява; каква е ползата от трафаретните консултации без реално взимане на решения; каква е ролята на организираното гражданско общество (НПО-та); как да се елиминират корпоративните интереси, маскирани като гражданско участие и т.н. Още през 70-те години изследователи на разните институционално организирани форми на участие заявяват, че политическите лидери, независимо от гръмка прокламираните цели за включване на гражданите, никога не са имали сериозно намерение да ги постигнат (Strange 1972, p. 467). С това се съгласява и Джонатан Пю, който симпатизира на идеята, че хората трябва да придобият по-голям контрол над собствената си съдба, но предупреждава, че прилаганите от елита техники за партиципативно планиране могат да се използват главно за предотвратяване това да се случи (Pugh 2005, p. 385).

Според Крозби, Кели и Шефър „въпреки засиленото участие на гражданите на местно ниво през 1960-те и 1970-те години, нарастващ брой изследвания показват, че тези усилия имат ограничено въздействие“ (Crosby 1986, p. 170). Джулия Пейли е още по-критична по повод на демократизацията на Чили след Пиночет: „опитите да се генерира консенсус чрез разговаряне – което под формата на рационална дискусия беше издигнато в комуникативен и демократичен идеал от Хабермас – на практика се използва за да предотврати, а не да се улесни въздействието на общественото мнение върху взимането на решения. Чилийският политически елит използва езика на Хабермас за консенсус и дебат, за да изключи не-елитните чилийци от влияние върху публичната политика. Тук

¹⁰ Виж, например, интересния дебат около въздействието на културните изследвания и културното участие върху културната политика у Matarasso (2003).

възприемането на дискурсивно-ориентирана рамка беше механизъм за разглобяване на организирани групи и за размиване на техните искания“ (Paley 2004, p. 498). Темата за формите на участващата демокрация често се свързва и с нарастващия критицизъм относно ролята на гражданските организации като представители на гражданите и на гражданското общество изобщо¹¹.

По-конкретно, слабостите на процеса се откриват в липсата на реална представителност в различните граждански представителни тела; във факта, че реално гражданите допринасят най-вече там, където се изисква най-малко експертност; че успешните въздействия са преди всичко на нивото на местно административно ниво или при предоставянето на услуги, а не в определянето на дневния ред или значимите политически решения (Crosby 1986, p. 170). Друг изследовател идентифицира като проблем сбъркания фокуса върху процедурите на участието вместо върху съдържателно обсъждане; в представа за участието като проста поредица от информационни срещи и др. (Creighton 1999, p. 253).

В Европа, скептицизмът относно способността на институциите на Европейския съюз да изместят националните при взимането на решения в различните секторни политики тлееше отдавна и се долавяше през анекдоти като този за забраната да се отглеждат криви краставици. Недоверието към международните институции се насложи върху засилващото се недоволство от националните такива и стана катастрофално ясно около дебатите за европейската конституция. Изследователите смятат, че в европейски мащаб това беше краят на „позволяващия консенсус (permissive consensus)“, който определяше отношенията на гражданите към супранационалните институции в началния период на ЕС. Но темата за включването на гражданите зае централно място сред принципите на управлението на ЕС още преди провала на конституционния проект: през 2001 г. Европейската комисия прие Бяла книга за управлението (European Governance 2001), в който това участие беше издигнато като общностен принцип, валиден за цялата територия на съюза, като се формулираха и инструментите на това участие: включване на неправителствени организации, организиране на консултации и известни форми на пряка демокрация, които кулминираха в Европейската гражданска инициатива, въведена с Лисабонския договор и влязла в сила от 2012 г.¹²

Един от страничните ефекти на това гигантско усилие за набавяне на легитимност беше възприемането на принципа за включване на гражданите като изискване към страните кандидат-членки в присъединителния процес. Правителствата на страните от Източна Европа, включително България, бяха съветвани и в ред случаи задължавани, да организират консултативни механизми с гражданите, като правителствата запазваха дискреция кои граждани точно трябва да бъдат консултирани. Ефектът на тези усилия беше нееднозначен, а според някои изследователи – и твърде далеч от търсените цели: както отбелязва Ева Хайдбредер, ако политиката спрямо страните кандидат-членки бе тест доколко активирането „отгоре“ на гражданското общество допринася за демократизацията на национално ниво, то изводът е че НПО от новите страни членки се интегрираха гладко в рутинните практики на Брюксел, но надеждите за по-значителен демократизиращ ефект не се случват (Heidbreder 2012, p. 10 и цитираната там литература).

По-депресиращият извод е, че в целия ЕС „като цяло емпиричните изследвания са отрезвяващи по отношение на приноса на новия модел на управление за усилване на

¹¹ Добър анализ на концептуализирането на опита от 1989 и преглед на мненията за гражданското общество и политическия процес виж у Blokker (2009).

¹² „Европейската гражданска инициатива позволява един милион граждани на Европейския съюз да участват пряко в развиването на политиките на ЕС, като отправят искане към ЕК да направи законодателно предложение“. <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/welcome>

легитимността и ефективността. По-специално, многократно беше показано, че обратно на изразените в този управленчески обрат (governance turn) очаквания, особено при отворения метод на координация, широкото активизиране на гражданското общество се провали“ (пак там, р. 17).

Демократизирането на обществената политика в България: културата

Процесът на формулиране на нова културната политика в България започва през 1990-те години в хаотична ситуация. Традициите на тоталитарния режим се оказват неизползваеми: възникналата през 1980-те години мрежа от съвети за култура (общински и окръжни) като инструменти на културната политика са в административната си част синекури, а в съдържателната – инструменти за направляване и държане под контрол на опасната „художествено-творческа интелигенция“. Читалищата, уникалните и автентични форми на самоорганизация за култура на местно ниво, бяха лишени именно от аспекта на участие: по привлекателност и смисленост членските събрания бяха по-ниско дори от партийните и профсъюзните сбирки; националният им представителен орган, Съюзът на читалищата, бе част от системата на тоталитарните псевдоинституции.

Доколкото в първите десет години на прехода се извършиха стъпки за формулирането на смислена културна политика, те се дължаха на личностите, които заставаха начело на Министерството на културата: по това време политическите партии водеха важни тактически битки за бъдещето на страната и стратегическото планиране беше отложено за „по-късно“. Самите членове общностите, ангажирани в културните форми и институции, бяха в процес на дележ на позиции, символен капитал и ресурси. Първи опит за формулиране на културна политика като осмислена концепция прави министър Ивайло Знеполски. Собствените му възгледи за културната политика са в традицията на френския модел и философия за управление, който изглеждаше подходящ за българската ситуация на силни етатизъм и национализъм. Включването на различните заинтересовани страни не бе управленчески приоритет в следваната от него политика, доколкото той е привърженик на делегирането на експерти на решенията в тази област, но реакцията на професионалните и локалните общности на въведените реформи бързо наложиха този стил да бъде променен. Краткото управление на правителството на Любен Берков не позволи тези нови форми на взаимодействие да се превърнат в стабилна практика.

Прекият диалог с представители на граждански и професионални организации бе част от стила на министър Московска, която има заслугата да постави законодателната основа на културната политика в демократизираща се България: Законът за закрила и развитие на културата, приет през 1999 г. Формулираните в него принципи и приоритети на културната политика на национално ниво определят културната политика и до днес, независимо от многократните (14) промени и допълнения при следващите правителства (ДВ бр. 50 от 1.06.1999 г.). Нито една от поправките, впрочем, не засяга три от принципите на културната политика, които ни интересуват тук (демократизъм, децентрализация и равнопоставеност - чл.2), а управлението на Тройната коалиция направи важно допълнение – въведе изискването Министерският съвет да приема Национална стратегия за развитието на културата за срок 10 години по предложение на министъра на културата на (ДВ, бр. 106 от 2006 г., чл. 2).

Един от важните приноси на ЗЗРК бе и дефинирането на субектите на културната политика, сред които наред с правителствените и общински органи са изрично посочени „културните организации“. Независимо от неprecизността на това понятие, което не се вписва в приетата правна номенклатура, то ясно включва неправителствените нестопански субекти в отношения на равнопоставеност; законът въвежда също нормите за публичност

и консултиране: МК следва да работи „с общественно-експертни съвети с консултативни правомощия на работата“ (чл.16). Разработването и прилагането на тази политика в духа на новия закон съвпадна с началото на преговорния процес за присъединяване на България към Европейския съюз (1999) и новия управленчески обрат, споменат по-горе, стана част от препоръките на Брюксел и на Европейската делегация.

Преговорната глава „Култура и аудиовизия“ бе затворена още през 2000 г., но обсъжданията включваха консултации с представители на медийните организации и авторскоправните агенции. Краят на 90-те години бе и времето, когато екипите на министерството на културата (а и на други министерства, държавни институции и Президентството), въведоха модела на редовните прес-брифинги като задължителен елемент на своята работа и като косвено признание за възприемането на публичността в модела за правене на обществена политика.

През първото десетилетие на новия век културната политика бе маркирана от два момента: приемането на специални закони за отделни сфери на културата (за филмовата индустрия, 2003; за меценатството, 2005; за културното наследство, 2009; за обществените библиотеки, 2009) и законодателното регламентиране на изработването на Национална стратегия за развитие на културата. Приемането на три от споменатите закони (за кино, за меценатството и за културното наследство) протече в изключително остра дискусия, с ангажиране на заинтересованите среди и при активен интерес на медиите. На заседанията на Комисията на НС по култура, гражданско общество и медии възникваха остри дебати; различни групи и индивиди организираха обществени обсъждания и медийни изяви.

Подозренията, че някои законодателните актове или части от тях облагодетелстват отделни групи и не винаги в полза на публичния интерес бяха всеобщи, но политическата воля в лицето на харизматичния, но некомпетентен министър Стефан Данаилов надделя и законите бяха приети. В началото на периода, заинтересовани граждани, организации и професионалисти в областта на културата предприеха и първия значителен опит за консолидиране на общия граждански интерес, под формата на Национален граждански форум за култура. Форумът включваше над 50 члена „обединени от общия си интерес да влияят и участват в културната политика в България“ (<http://slovo.bg/ngfk/index.htm>). Той обсъждаше и публикува няколко становища по готвените законопроекти и, по мое мнение, бе важна стъпка в утвърждаването на гражданските инициативи като глас в обществената политика, независимо от скоростижното си угасване.

Приетата при управлението на Тройната коалиция поправка на ЗРПК въвеждаща изискването за изработването на дългосрочна национална стратегия (2006 г.), е опит културната политика да формулира принципи и стратегии за прилагането им в по-дългосрочен план. Изработването ѝ отнема дълго време поради превратностите на политическия живот и първият проект е публикуван през 2011 г. по времето на министър Вежди Рашидов. Публикуваният проект провъзгласява като един от своите водещи принципи интегрирания подход: „взаимодействие между различни сектори (респ. държавни ведомства, областни и общински структури) и организациите на гражданското общество за осъществяване на Националната стратегия за развитието на културата“, изрично упоменаване на „активно участие на организациите на гражданското общество в областта на културата при изработването и осъществяването на Националната стратегия“. Стратегията отбелязва, че „положените усилия надскачат обхвата на действие и финансовите възможности на Министерство на културата, предполагайки интегрирано действие (респ. финансиране), както от останалите държавни ведомства (в рамките на провежданата държавна политика) и общински структури, така и подкрепата на гражданското общество за постигането на национално значимите цели в областта на културата“ (Национална стратегия, с. 5).

Самото изработване на стратегията започва образцово от гледна точка на участието на гражданите, подписан е дори документ за сътрудничество (декември 2010 г.), но Министерството на културата по старому изненадващо публикува проект, изготвен от негови експерти без консултиране. Този акт предизвиква остър протест от страна на ангажираните се граждански организации (Становище; Димитрова) и независимо от възникналите различни мнения за тактиката (Вълковски), те успяват да наложат на министерството да направи стъпка назад и да се върна към планирания мащабен, макар и малко нереалистичен модел на обсъждане и изработване на стратегията от секторни групи, наблюдаващи органи и пр. (Андреева 2013).

Независимо от основателното недоволство на публичната сфера от едностранното разработване и публикуване на проекта, два момента в текста заслужават отбелязване: категоричното признание на ключовата роля на неправителствените организации „в изработването и осъществяването на политики за култура“ и констатацията за отсъствие на „добре работещ механизъм“ за осъществяване на това участие (Национална стратегия, с. 4). През лятото на 2013 г. Министерството на културата заявява публично, че представянето на стратегия ще се случи в недалечното бъдеще (Стоянович). Друг документ от последната година, който заслужава внимание е приетата през декември 2012 г. Стратегията за развитие на културата в София 2012 – 2020, която има за цел „да зададе посоките на културната политика“ на София и също заявява недвусмислено, че принципите от които се ръководи са гражданското участие (т.е. „широк консултативен процес“), равнопоставеността и баланса на интереси и прозрачността (Стратегия).

Паралелно с тези мащабни инициативи, през последните 10-12 години се утвърждават и различни постоянни и ad hoc обществени съвети на национално ниво (по същество консултативни): по опазване на нематериалното културно наследство; по културно многообразие; по дигитализация на културното наследство; за културната статистика и др. В последния по време профил на културната политика в България, изработен съвместно (показателно!) от експерти на Министерството, представители на гражданските организации и на академичните среди, се отбелязва, че „формите на сътрудничество с НПО са най-различни: привличане на ръководители, членове и специалисти от НПО в работата на постоянните и временните комисии при общинските съвети; изслушване по време на сесии на представители на НПО по въпроси от регионално и местно значение; възлагане на определени задачи на НПО и тяхното ресурсно обезпечаване; организиране на съвместни мероприятия със споделена активност и отговорности и прочее“ (Чернева и др. 2011).

Дори този кратък преглед на партньорството на органите на управление с гражданските организации показва, че изработването на публични политики е претърпяло видима еволюция. Нещо повече, тя е възприета като модел на „отвореното“ управление, както се вижда и от „Методология за стратегическо планиране“ разработена от български и европейски експерти и приета от Съвета за административната реформа към Министерския съвет през 2010 г. В Методологията изрично се казва: „Преди да се формулира стратегията за развитие на даден сектор се осъществява предварителна координация между институциите и консултация с гражданския сектор“, като „органът на изпълнителната власт отговаря за организацията на дейностите по разработването на стратегията“. Методологията предписва създаване на експертни работни групи, равнопоставено партньорство между всички заинтересовани страни и включването на наблюдението чрез „различни подходи за информирание на обществото, като напр.: провеждане на редовни срещи, съобщения за медиите, официални писмени доклади“ (Методология, с. 6, 22). Методологията е публикувана на портала „Публични

консултации“, под логото на Министерския съвет и независимо от липсата на ясни указания, предписанията ѝ изглеждат по-скоро прескриптивни отколкото диспозитивни.

Прегледът на тази кратка и донякъде оптимистична еволюция в поведението на публичните институции непременно трябва да приключи с най-важния въпрос, който си остава с отворен край: участват ли гражданите в правенето на културна политика в България и ако да – кои граждани?

Уроците от старите и от новите демокрации и няколко идеи

Поуката от историята на включването на гражданите в правенето на политика – т.е. в обсъждането, взимането на решения, изпълнението им и контрола над изпълнението – е, че „граждани като такива“ и „гражданско общество като такова“ няма. Или по-точно има единствено в административния new-speak: неизброимите доклади, директиви, методологии, концепции и публични изказвания на политици. Участието на безликата маса от избиратели е и ще си остане релевантно само при избори. Представата, че гражданите, т.е. по подразбиране всички граждани, трябва да участват в процеса на правене на политики е подвеждаща по една проста причина: далеч не всички граждани искат, знаят, или искат да знаят за тези форми на участие. Дори принципът на Парето приложен към готовността за гражданско участие (20% от гражданите носят 80% от гражданското участие) ми се струва леко оптимистичен, но и да е верен, подсказва важна теза: процесът на участие трябва да е отворен за всички (т.е. да предлага достатъчни и достъпни информация и механизми), но реално в него (ще) се ангажират малцинства, които никога няма да постигнат представителността на всеобщите избори. Публичната сфера по дефиниция е място за индивидуални суверенни решения за заемане на една или друга позиция, изказ и действие. Целият въпрос за представителност в нея е оксиморон, използван за политически манипулации. Разширяването на публичната политика с гражданско участие е именно решението на парадокса на либералната демокрация, въведен от механизмите на представителността на изборите. В публичната сфера индивидите се освобождават от диктатурата на мнозинството. Всеки има право да гласува и да не гласува; всеки има право да участва и да не участва. Тези, които гласуват, но не участват, доброволно избират да не се включват в процеса на взимане на решения извън делегирането¹³.

На второ място, различните фази на политическия процес имат различна логика и, съответно, предполагат различни подходи и инструменти за включване на интересуващите се. Предизборните периоди са време на засилена активност и готовност за вслушване на активистите на политическите партии и тази възможност трябва да се използва, независимо от истинските мотиви на партийните апарати. Идеята да се въздейства на публичната политика чрез участие в писането на предизборни платформи има ограничена, но ясна полезност: добавянето на конкретни позиции, теми и намерения за действия НЕ ангажира политическите сили да ги изпълняват, но може да бъде използвано в бъдещи публични дискусии, т.е. **да променя дневния ред** на разговорите около дадена политика и да го огласи през усилвателя на изборната кампания.

¹³ „Факторите, които определят участието в политическа дейност са комбинация от индивидуални характеристики с макро-контекстуални обстоятелства; решението за участие се оформя от политически възможности (opportunities) – разпознаваемата връзка между промени в широката социален и политически контекст и индивидуалните политическите загрижености“. В цитираната статия, разглеждаща политическата активност на афроамериканците в периода 1980-1994, Плат (2008) установява, че те са по-активни политически, когато са изправени пред някаква външна заплаха, когато имат по-голям достъп до вземащите решения и има по-силни социални мрежи, както и че индивидуалното образователно ниво и доход играят значителна роля.

Друг важен ефект на предизборната комуникация е в установяването на лични връзки между представителите на двете страни на политическия процес – граждани и политически лица. В хода на тази комуникация могат да се формират и променят гледни точки, спечелят привърженици и създадат пътища за бъдещо сътрудничество. Времето и мястото за активно съдържателно ангажиране на граждани в правенето на политика обаче е процесът на конкретни политически (разбирай policy) стъпки в отделните сектори. Както видяхме по-горе, нормативните условия са налице. Представители на твърде полезните ресурсни организации са извършили значителна работа по идентифициране и проясняване на лабиринта от наднационални и национални норми и регулации – за справка виж публикацията „Участие на неправителствените организации в процесите на вземане на решения. Обществени консултации“ от 2009 г., изготвена от Българския център за нестопанско право, която изчерпателно (на 72 страници) описва и анализира правните аспекти на включването на гражданите в процеса, съществуващите механизми и институционални рамки, международните изисквания и препоръки, практиките в други европейски страни и т.н. (Славов и др., 2009).

Средствата за въздействие на гражданското общество са различни от тези на публичните институции, овластени от изборите, разбира се, но в демократичните общества двете страни на правенето на политики са неразривно свързани в непрекъснат процес на предоговаряне на тези средства.

Гражданските активисти в различни сфери осъзнават все по-ясно, че демокрацията не е само правото и свободата да кажеш каквото искаш, но и правото да бъдеш чул и взет предвид. Съществува теза в политическата философия, тръгваща от Хабермас, че в демократичната теория и практика централно място заема делиберативността, разбрана като безсубектна комуникация, която формира обществено мнение, а то, на свой ред, може да се превърна в сила чрез изборите. В конкретната практика на включване на гражданите в политическия процес извън изборите тя се реализира в настояванията и опитите за институционализация на т.нар. обществен дебат (или дебати). Делиберацията доказано променя (макар и в някои случаи и временно) мненията на участниците, както показват проектите и концептуализациите на Джеймс Фишкин и неговите колеги от Центъра за делиберативна демокрация в Станфордския университет (<http://cdd.stanford.edu/research/>). Но въпросът за реалните въздействия върху процеса на правене на политики е по-комплексен и до известна степен прояснен от социалната практика на последните двадесет години, която предостави достатъчно примери за възможностите и ограниченията на делиберативността, или обществения дебат (Paley 2004).

Общественото мнение генерирано в публичната сфера има силен формативен потенциал и без съмнение оказва въздействие върху взимането на решения, но процеса на оформяне и артикулиране на това мнение е нарастващо сложен и непрозрачен, особено в дигиталната публична среда. „Новите медийни платформи и дигиталната комуникация, смята Бярки Валтисон, могат както да обслужват интересите на инструменталното колонизиране на културата [от медийните конгломерати и културните индустрии – б.м.Р.Г.], така и да пораждат в жизнения свят еманципативни публични сфери“ (Valtysson, p. 201). Драматичните промени в самата публична комуникация предлагат невиджана досега възможност за директно участие във формирането му, но и поставят под въпрос изобщо възможността за консолидиране на позиции. Нещо повече, различните мнения „не говорят“ помежду си.

В последните години изследователите установяват съществуването на т.нар. комуникационни echo chambers (затворени празни пространства, в които се генерира ехо, но източникът е само един). Да не говорим, че разногласието дава възможности скритите съпротиви срещу участието и контрола от страна на публиката в процеса на взимане на решения да бъдат представени като невъзможност за арбитражиране в такова многогласие и

като основание за запазване правото на едноличен избор, легитимиран единствено от електоралната подкрепа. Съпротивата от страна на различните картели на политически елити и бизнес срещу участието на граждани разгръща класически похвати на политическия маркетинг като използване на изследвания на общественото мнение, които показват одобрение за правителствената политика като аргумент за пренебрегване и изключване на несъгласните. С други думи, общественото мнение не е вече това, което беше, а демокрацията на участието е повече от публичните обсъждания.

Суверенните индивиди разполагат с различни възможности за участие като три типа субекти на това участие: като индивидуални гласове, изразяващи експертна или гражданска позиция; като временни обединения на съмишленици по определени въпроси, които пресичат политическите граници и като юридически образувания, които се конституират за дългосрочна и професионална работа по дадени теми или каузи. В публичната сфера тези три ипостазии на гражданското участие са равнопоставени, именно защото бройката е безсмислен аргумент в съревнованието на идеи. Относителната тежест на позициите както на отделен индивид така и на цяла професионална общност се определя от доверието, което генерират, а то се корени, макар и неартикулирано, в признанието на базовата почтеност (недостатъчен превод на друга дума, която за съжаление липсва на български – integrity). Тази типология изглежда тривиална, но е от съществено значение, когато се дискутира въпроса за формите на взаимоотношение на публичните власти с обществената сфера.

И двете страни следва да признават истинската равнопоставеност на трите форми на публична изява и на теория това е така, но на практика идентифицирането на участници във взаимодействието нерядко е конфликтно поради склонността и на двете страни да дават приоритет на институционалните форми и особено на добре познатите институционални форми. По мое мнение, един възможен изход от тази доминираща нагласа е постигането на базово съгласие механизмите (и критериите) за включване в политическия (разбирай policy) процес да не се конституират априори, а спрямо всяка конкретна тема.

Всяко от горните наблюдения относно механиката на участието на гражданите в правенето на (културни) политики заслужава далеч по-пространен коментар, но доколкото този текст си поставя ограничени цели, аз ще се задоволя само да ги маркирам като тема за по-нататъшен разговор и преди да приключа ще отбележа още няколко с инструментален характер.

Първо сред тях е изискването за конкретност: гражданското участие в правенето на политики е ефективно когато формулира конкретни цели, а не ценности.

Второ, личностите имат ключово значение в този процес: в политиката се срещат индивиди – и от двете страни на разговорите; индивидуалните качества имат значителна роля; изборът на партньори, идентифицирането на личности и опоненти, са от съществена важност при подготовката на всяка policy инициатива¹⁴.

Трето, институциите са инерционни – дори и при най-добро решение, промяната отнема време; бавността далеч не винаги е липса на добра воля.

Четвърто, осъзнаването на интересите на партньорите/опонентите е базата за напредък; за всеки индивид, група, организация или институция собственият интерес е водещ; влизането във взаимодействие с нагласата „победителят печели всичко“ (zero sum game) има най-малки шансове за успех.

И последно, преговорите са изкуство, но и умение.

¹⁴ Уампълър отбелязва като важен извод на емпиричното си изследване, че личните качества на кметовете и връзките им с гражданския сектор, са инструментални за постигането на делегиране на правомощия (Wampler, 2004, p. 96).

В най-добрите бизнес училища по света се преподава дисциплина водене на преговори. Съществуват методи, подходи, техники за сближаване на позиции, за постигане на успех и т.н. В България преговорите най-често са ентузиазирани, но аматьорски, водени от инстинктивни емоции, но без сериозна подготовка и артикулирана стратегия. В изобилните изследвания и доклади могат да се открият и много други, както общи, така и технически уроци и подходи за активно ангажиране¹⁵, но аз ще спра тук, защото ми се струва, че изводът е ясен: успешното гражданското участие изисква ангажимент, мисловен и организационен.

Заклучение

Предложеният по-горе текст тръгва от теза, която е време да бъде експлицирана като заключение: ние се намираме в ситуация на информационна революция, сравнима с гутенберговата, в която милиони граждани получават достъп до огромна информация и до възможности за огласяване на индивидуални позиции, като това води до безпрецедентна еманципация. Съществуващата политическа система на представителна демокрация не е в състояние да осигури нито представителство, нито справедливост, нито легитимен наратив за съществуването си. Включването на тези нови граждани-избиратели-активисти в процеса на управление на техните държави е неизбежно и е единствена възможност за поддържане на определени правила на общежитие. Този процес не е (и няма да бъде) нито лек, нито безпроблемен, но съществува значителна практика от последните 50-60 години, която позволява да се изведат смислени изводи и конкретни идеи. Тази промяна не следва да бъде мислена като единен и целенасочен процес, но известно ниво на промисленост и подготовка може да спести много време и усилия. Политиките в отделни области като образование, екология, енергетика, социална политика и, разбира се, културата, са мястото и времето, където институциите, политиките, експертите, професионалистите и всеки активен гражданин имат шанса да предефинират обществения интерес - постоянно и в противоборство.

¹⁵ Например у Крейтон (Creighton, 1999, p. 253). „Ако проблемът е достатъчно важен, за да си заслужава включване на гражданите, те трябва да бъдат въввлечени рано и постоянно; взаимодействията трябва да са чести, да се предпочитат по-малко официални сценарии за провеждането им; големите публични изслушвания следва да се използват рядко – те са добри като заключителна фаза, но в процеса на работа те усилват противоречията вместо да сближават позиции – ако консенсусът вече не е постигнат, изслушванията няма да го постигнат; поддържане на постоянен контакт между агенцията (институцията) и гражданските представители – взаимното доверие е ключово; основното достойнство на консултативните съвети е, че принуждават различните страни от гражданското общество да говорят един с друг, не само с институцията; съгласието между членове на обществения съвет не означава публична подкрепа; по-добре работна група с конкретна задача и краен срок отколкото консултативен комитет“.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ahearne, J., 2004. "Between Cultural Theory and Policy: The Cultural Policy Thinking of Pierre Bourdieu, Michel de Certeau and Régis Debray", Centre for Cultural Policy Studies, University of Warwick Research Papers, no. 7. <http://www.warwick.ac.uk/culturalpolicy>
- Sen, A., 1979. "Personal Utilities and Public Judgements: Or What's Wrong With Welfare Economics", *The Economic Journal*, Vol. 89, No. 355, 537-558. <http://www.jstor.org/stable/2231867>
- Lee, D., K. Oakley and R. Naylor, 2011. "The public gets what the public wants'? The uses and abuses of 'public value' in contemporary British cultural policy", *International Journal of Cultural Policy* Vol. 17, No. 3, 289-300.
- Arrow, K., 2012. Interview. <http://www.electology.org/interview-with-dr-kenneth-arrow> October 6, 2012
- Barbieri, N., 2012. "Why does cultural policy change? Policy discourse and policy subsystem: a case study of the evolution of cultural policy in Catalonia", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 18, No. 1, 13-30.
- Barczak, M., 2001. "Representation by Consultation? The Rise of Direct Democracy in Latin America", *Latin American Politics and Society*, Vol. 43, No. 3, 37-59.
- Blokker, P., 2009. "Democracy through the Lens of 1989: Liberal Triumph or Radical Turn?" *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 22, No. 3, 273-290. http://www.eui.eu/Personal/Researchers/pblokker/Blokker_IJPCS_forthcoming.pdf
- Bordat, E.M., 2013. "Institutionalization and change in cultural policy: CONACULTA and cultural policy in Mexico (1988-2006)", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 19 Issue 2, 221-247.
- Bowler, Sh., T. Donovan and J. A. Karp, 2007. "Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies", *Political Research Quarterly*, Vol. 60, No. 3, 351-362.
- Brahic, V. Cl., N. Moureau, and M. Vidal, 2008. „A la recherche des Merit Goods”, *LAMETA Documents de recherche*, n°2008-08 (<http://www.lameta.univ-montp1.fr/Documents/DR2008-08.pdf>)
- Creighton, J., 1999. "Public participation in federal agencies' decision making in the 1990s", *National Civic Review*, vol. 88, no. 3, 249-258.
- Crosby, N., J. M. Kelly and P. Schaefer, 1986. "Citizens Panels: A New Approach to Citizen Participation", *Public Administration Review*, Vol. 46, No. 2, 170-178.
- European Governance. A White Paper*. Brussels, 25.7.2001. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf
- Hart, D. K., 1972. "Theories of Government Related to Decentralization and Citizen Participation", *Public Administration Review*, Vol. 32, Special Issue: Curriculum Essays on Citizens, Politics, and Administration in Urban Neighborhoods, 603-621.
- Heidbreder, E. G., 2012. "Civil society participation in EU governance", *Living Reviews in European Governance*, Vol. 7, No. 2. <http://www.livingreviews.org/lreg-2012-2>
- Jancovich, L., 2011. "Great art for everyone? Engagement and participation policy in the arts", *Cultural Trends* Vol. 20, Nos. 3-4, September-December, 271-279.
- Maginn, P. 2007. "Deliberative Democracy or Discursively Biased? Perth's Dialogue with the City Initiative", *Space and Polity*, Vol. 11, No. 3, December, 331-352.

- Matarasso, Fr., 2003. "Smoke and mirrors: a response to Paola Merli's 'Evaluating the social impact of participation in arts activities'", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 9(3), 337-346.
- McGuigan, J., 2004. *Rethinking Cultural Policy*. Open University Press, Madsenhead, 2004.
- Musgrave, R. A., 1959. *The Theory of Public Finance*, McGraw-Hill.
- Paley, J., 2004. "Accountable Democracy: Citizens' Impact on Public Decision Making in Postdictatorship Chile", *American Ethnologist*, Vol. 31, No. 4, 497-513.
- Platt, M. B., 2008. "Participation for What? A Policy-Motivated Approach to Political Activism", *Political Behavior*, Vol. 30, No. 3, 391-413.
- Pugh, J., 2005. "Social Transformation and Participatory Planning in St. Lucia", *Area*, Vol. 37, No. 4, 384-92.
- Sabatier, P., ed., 2007. *Theories of the policy process*. Boulder, CO: Westview Press.
- Saint-Pierre, D., 2004. "La Politique culturelle du Québec de 1992 et l'Advocacy coalition framework: une étude de cas dans le domaine de la culture", *Canadian journal of political science/Revue canadienne de science politique*, 37 (3), 561-580.
<http://www.jstor.org/stable/25165691?seq=20>
- Strange, J. H., 1972. "The Impact of Citizen Participation on Public Administration", *Public Administration Review*, Vol. 32, Special Issue: Citizens Action in Model Cities and CAP Programs: Case Studies and Evaluation, Sept., 457-470.
- Thomas, D. A., 2005. "Development, 'culture', and the promise of modern progress", *Social and Economic Studies*, Vol. 54, No. 3, Special Issue on Sir Arthur Lewis, Part I(September), 97-125.
- Valtysson, B., 2010. "Access culture: Web 2.0 and cultural participation", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 16, No. 2, May, 200-214.
- Ver Eecke, W., ed., 2007. *An Anthology Regarding Merit Goods: The Unfinished Ethical Revolution in Economic Theory*, Purdue University Press.
- Vestheim, G., 2007. "Cultural policy and democracy. Theoretical reflections", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 13, No. 2, 217-236.
- Vestheim, G., 2012. "Cultural policy-making: negotiations in an overlapping zone between culture, politics and money", *International Journal of Cultural Policy*. Vol. 18, Issue 5, 530-544.
- Wampler, B., 2004. "Expanding Accountability through Participatory Institutions: Mayors, Citizens, and Budgeting in Three Brazilian Municipalities", *Latin American Politics and Society*, Vol. 46, No. 2 (Summer, 2004), 73-99.
- Zorba, M., 2009. "Conceptualizing Greek cultural policy: the non-democratization of public culture", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 15, No. 3, 245-259.
- Андреева, Д., 2013. Национална стратегия за българската култура.
http://politiki.bg/?cy=228&lang=1&a0i=223839&a0m=readInternal&a0p_id=894
- Славов, А., Л. Панов, Н. Шабани и П. Алексиевар 2009. „Участие на неправителствените организации в процесите на вземане на решения.Обществени консултации“, София, БЦНП. <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=102>
- Вълковски, Ю. „За Националната стратегия за развитие на културата, за мрънкането и за 5 други неща, които има смисъл да направим“. http://m.facebook.com/note.php?note_id=10150420903219774&_mn_=10

- Димитрова, Г. „Асоциация за свободен театър“. Становище по тема на Съвета по духовност, култура и национална идентичност „Основи на Националната стратегия за култура на България“ <http://president.bg/docs/1352301375.pdf>
- Методология за стратегическо планиране в Република България <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=90>
- Национална стратегия развитие на културата. Проект 30.11.2011. http://mc.government.bg/files/1185_Project_Strategiq_30.11.2011.pdf
- Чернева, Р., Р. Аркова, Б.Томова, Д. Андреева, Преглед на културната политика в България. http://www.culturalpolicies.net/down/bulgaria_01_122011.pdf
- Становище относно Проект на национална стратегия за развитие на българската култура, подписано от 23 граждански и творчески организации <http://www.ngobg.info/bg/messages/3754>
- Стоянович, П., 2013. „Много се надявам да ускорим работата по Националната стратегия за култура“, Агенция "Фокус" 03 юли <http://www.focus-news.net/index.php?id=n1801733>
- Стратегия за развитие на културата в София 2012 - 2020 http://sofia.bg/pressecentre/foto/Sofia-Creative_Capital_2013-2023.pdf
- Хабермас, Ю. (1995). *Структурни изменения на публичността: Изследвания върху една категория на буржоазното общество*. София, УИ Св. Климент Охридски.